

Dileme.

Evaluarea din perspectiva patrimonială a arhitecturii 1945–1989

Ana Maria Zahariade

Universitatea de Arhitectură și Urbanism
„Ion Mincu”, București
zahariade.mail@gmail.com

Cuvinte cheie

patrimoniu construit
comunism
tipuri de clădiri
stereotip
patrimonializare
criterii de clasare

Rezumat

Felul în care este evaluată arhitectura perioadei comuniste se găsește încă într-o zonă de dileme, confuzii și contradicții. Pe de o parte, această producție arhitecturală a fost uriașă, cea mai mare din istoria României, marcând definitiv imaginea orașelor și a teritoriului; pe de altă parte aprecierea ei este confuză, dominată de stereotipuri și prejudecăți atât în mediile profesionale, cât și în opinia publică. Cu atât mai plină de incertitudini este privirea asupra arhitecturii perioadei din perspectivă patrimonială, unde nici vârsta ei recentă și nici starea de degradare în care se află nu invită la o eventuală protecție.

Căutând să treacă tipurile generice de clădiri și schimbările lor formale prin cele patru criterii care pot duce la protecție, articolul susține necesitatea unui program național de cercetare critică a acestei moșteniri construite a cărei pondere nu poate fi ignorată.

Dilemmas.

Evaluation from the heritage

perspective of architecture 1945–1989

Keywords

built heritage
communism
types of buildings
stereotype
patrimonialization
ranking criteria

Abstract (EN)

The way we evaluate the architecture of the communist period is problematic, dominated by confusions and contradictions; it is all the more problematic since it is not sufficiently researched. Or, on the one hand, this architectural production is huge, the largest of all Romania history, and definitely marks the image of our cities and territories, and our lives too; on the other hand, its appreciation is still disoriented, subject to stereotypes and various prejudices inside the professional milieu and in the public opinion as well. To look at this architecture from the patrimonial perspective seems even more disputable, as far as neither its recent age nor its present condition of maintenance invite to a potential protection as historic heritage.

This paper is a tentative to examine the generic building types of that period (housing architecture; industrial buildings; health, educational, tourist, commercial facilities; administrative buildings) and their moments of formal development (the after-WW2 Modernism; the Real-So period; the socialist Modernism; Ceaușescu's neo-Stalinism) under the four criteria of evaluation that the Romanian Heritage Act (L 422/2001) provides for the protection of historic monuments (age; architectural, artistic and urban value; uniqueness/frequency; memorial-symbolic value).

Though schematic and certainly too superficial, this overview argues for the necessity of a national research programme, supposed to critically analyse the architecture of the communist period, its present status and use, and to discern between what could be protected and what might remain only in the architectural histories. Such programme would help the future decisions concerning this heritage that is impossible to ignore and represent a valuable base for more responsible urban and territorial strategies of development that we expect.

- ¹ Vladimir Kulić, "The Builders of Socialism: Eastern Europe's Cities in Recent Historiography" (eseu în lucru, postat pe https://www.academia.edu/30101155/_The_Builders_of_Socialism_Eastern_Europe_s_Cities_in_Recent_Historiography <https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/builders-of-socialism-eastern-europes-cities-in-recent-historiography/518D9DBB80DEA68C1EE02C0CE47C9213>, accesat 16 mai, 2020).
- ² "Angry neighbors demand halt to 'Eastern Bloc'-like cityscape in Seattle," în *The Seattle Times*, June 7, 2015, available on-line at: <http://www.seattletimes.com/seattle-news/politics/homeowners-demand-halt-to-stalinist-looking-cityscape/>, accesat 8 mai, 2015.
- ³ Sesiunea de comunicări științifice a INP din 11–12 decembrie 2019, *Patrimoniul cultural: teme actuale*, București.
- ⁴ Detalii în François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, Le Seuil, 2003.
- ⁵ Fie spus, sunt stări de spirit care însoțesc adesea epocile de schimbare a valorilor; până și tratatul lui Vitruviu este rezultatul unei astfel de stări de spirit.
- ⁶ Irina Tulbure, *Arhitectura și urbanism în România anilor 1944–1960: constrângere și experiment*, Ed. Simetria, 2016; Miruna Paula Stroe, *Locuirea între proiect și decizie politică. România 1954–1966*, Ed. Simeția, 2015.
- ⁷ Proiectul „5+5 clădiri pentru patrimoniul național 1950–1977”, finanțat de OAR prin timbrul de arhitectură, a fost realizat prin fundația Inforom și coordonat de arh. Monica Lotreanu și Ruxandra Nemțeanu. Echipa de cercetare: arh. Ruxandra Nemțeanu, arh. Ana-Maria Hariton, arh. Mihaela Criticos, arh. Miruna Stroe, ist. Aurelian Stroe (fotografii), ist. artă Adriana Stroe.
- ⁸ Ne place sau nu ne place, Casa Poporului va rămâne probabil un monument istoric, dacă ceva nu se schimbă în gândirea orașului.
- ⁹ Teza lui Silviu Aldea a fost susținută în 9 noiembrie 2013 la Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca.
- ¹⁰ Trebuie semnalat faptul că astfel de studii și strategii există în multe țări vestice, iar dezbaterea care le înconjoară ne-ar fi de folos în acest sens.
- ¹¹ Acestea sunt dezbătute în multe evenimente științifice, din care aș da doar două exemple recente: *Modern Movement in architecture—an assetto cultural heritage: a Central-Eastern Europe perspective*, Kaunas, 2018; seria celor șapte conferințe științifice *Modernism in Europe—Modernism in Gdynia*, ultima având loc în octombrie 2019 în Gdynia.

Un articol pe care l-am citit recent se referea la protestul din 2015 al cetățenilor din Seattle împotriva schimbării codurilor locale de urbanism.¹ După ei, această schimbare și proiectele care i s-ar fi conformat riscau să transforme Seattle într-un „Eastern-Bloc city”, „o Varșovie Sovietică sau un Berlin de Est al Pacificului de Nord-Vestului”, așa cum relatează *The Seattle Times*.² Cum a ajuns orașul construcției comuniste din țările Estului european simbolul pietrificat a tuturor relelor urbane merită o altă discuție. Dar stereotipul în sine e un posibil anunț pentru dilemele legate de modul în care am putea privi arhitectura perioadei 1945–1989 din perspectiva patrimonială—temă la care am fost invitată să particip în sesiunea de comunicări a INP din decembrie 2019.³

Ne putem întreba cât de oportun poate fi acest demers în condițiile unei asemenea percepții negative—pentru că, așa cum știm cu toții, stereotipul din Seattle nu e foarte departe de percepția publică de la noi. Iar de aici, care ar fi actualitatea unei asemenea teme de discuție, atâta vreme cât arhitectura în cauză e recentă, deci nu ar trebui să pună stringent problema patrimonială? Or, cred că tema este actuală din cel puțin două motive. Pe de parte stă o stare de spirit care vine difuz din scurtarea considerabilă a distanței subiective dintre „trecut” și „prezent” (după unii trăim într-o stare de prezent continuu / *présentisme*/ *presentness*⁴), într-o paralelă contradictorie cu acutizarea conștiinței pierderii și, în consecință, a necesității străngerii „mărturiilor”.⁵ Pe de altă parte stă faptul obiectiv că arhitectura acestei perioade se găsește într-o stare de degradare mult mai mare decât ar presupune-o vârsta ei tânără, ceea ce face ca, dacă e ceva de protejat, să trebuiască protejat acum, pentru că orice eventuală valoare se poate pierde definitiv.

Ne găsim deci sub semnul întrebărilor, al incertitudinilor și, poate, al confuziilor, iar rândurile care urmează au scopul de a încerca o oarecare geometrizare, reparcurgând sumar și schematic arhitectura 1945–1989 prin prisma evaluării patrimoniale.

Tema este cu atât mai plină de dileme (cel puțin pentru mine), cu cât nu avem încă suficient de multe cercetări detaliate privind ponderea și semnificația culturală a acestei arhitecturi, precum și a modului în care se prezintă la ora actuală atât pentru profesioniști, cât și pentru locuitori. Dacă cercetarea istorică a locuinței construite până prin anii 1970 a avansat concludent și cu profunzime prin remarcabilele cercetări ale Irinei Tulbure și Mirunei Paula Stroe⁶, nu același lucru se poate spune despre alte programe, de care doar proiectele „5+5” s-au ocupat cu migală.⁷ De altfel, nici locuința „perioadei Ceaușescu” nu a fost atent cercetată, iar diverse studii sau proiecte artistice s-au concentrat mai ales spre „Casei Poporului” și „psihanaliza conducătorului”—desigur, fenomene inedite, ca să nu spun exotice, dar finalmente nesemnificative pentru subiectul pe care îl punem în discuție.⁸ De asemenea, lipsesc și studiile critice care să dea stabilitate și argumente unei poziții referitoare la necesitatea vreunei forme de prezervare și/sau patrimonializare. E drept că mai sunt teze de doctorat și proiecte punctuale ale diverselor asociații civice care atacă din când în când subiectul „marilor ansambluri”, dar nici acestea nu ne avansează foarte mult în lipsa unor sinteze bine documentate.

Dilemele nu aparțin exclusiv spațiului românesc; ele sunt în general prezente și acute în fostele țări comuniste, unde jocul ideologiilor politice și al percepției publice asupra acestei arhitecturi este mai contradictoriu și mai confuz. Exemple trăite aș putea da multe, dar cercetări sunt puține; menționez în acest sens doar teza de doctorat a arhitectului clujean Silviu Aldea, *Reinterpretarea simbolurilor socialiste. Transformări și atitudini în peisaj post-socialist*, bazată pe studii comparative.⁹

Ce vreau să spun prin acest frugal *state-of-the-art* (fără îndoială foarte incomplet) este că va fi greu să avansăm în această direcție în absența unei baze de cercetare mai complete, generatoare de repere fundamentale, în urma cărora să poată fi interpretat și evaluat marele volum construit al perioadei din perspectivă patrimonială.¹⁰

Ca să complice lucrurile, problemele unei astfel de evaluări se nasc pe două paliere greu de separat, mai ales în ochii opiniei publice. Pe de o parte, se găsesc întrebările, nesiguranțele și chiar contradicțiile conceptuale referitoare la patrimonializarea modernismului în general,¹¹ pe de altă parte sunt cele legate de producția arhitecturală sub comunism, în mare parte modernistă, însă atât de supusă circumstanțelor politice și pre-

- ¹² Construit în 1929, întregul ansamblu WuWa (*Wohnungs und Werkraum auss-tellung*, al doilea cartier manifest după Weissenhof Siedlung) este monumentalizat la ora actuală.
- ¹³ Conferință în cadrul proiectului cultural *Tur de arhitectură* (arh. Roxana Pătru-lescu, coord.), Timișoara, noiembrie 2019.
- ¹⁴ Tudorel Andrei (coord.), *România un secol de istorie: date statistice*, Editura Institutului Național de Statistică, București, 2018, p. 255.
- ¹⁵ Toate datele care urmează se bazează pe cercetarea Tudorel Andrei (coord.), *op. cit.*, pp. 242–255. Dar e vorba de date foarte generale, care ar trebui prelucrate cu mare atenție și coroborate cu alte documente din arhivele perioadei.
- ¹⁶ În anul școlar (universitar) 1976/1977, se înregistrau 30,1 mii unități, din care: 13,6 mii grădinițe, 14,6 mii școli primare și gimnaziale, 1,1 mii licee, 440 școli profesionale, 293 școli postliceale de specialitate și tehnice de maiștri și 43 instituții de învățământ superior public cu 139 facultăți.

carității economice încât poate ridica dubii serioase în termenii valorii ei arhitecturale. Or, dacă această arhitectură are exclusiv valoare de utilizare, dar profesional reprezintă mai degrabă o mărturie a unor aspirații numai discutabil transpuse în formă, ne putem întreba dacă nu poate rămâne doar în paginile cărților de istoria arhitecturii, fără să fie monumentalizată și protejată? Astfel de dubii își găsesc exprimarea în cele mai variate situații. De exemplu, la Wrocław, pe la începutul anilor 2000, grupul Docomomo care încerca listarea ansamblului WuWa își punea problema cum să-i convingă pe „laici” că o casă cum nu se poate mai modestă și ieftină, cu un balacoperiș în pantă (locuința minimală proiectată de Gustav Wolf) poate fi „monument” de arhitectură numai pentru că avea o mare semnificație în istoria culturală a profesiei.¹² Sau mai recent, în același congres de la Gdynia dedicat modernismului, mulți participanți își formulau dificultățile și dubiile privitoare la patrimonializarea unor clădiri sau ansambluri ale perioadei comuniste. Dacă adaug și faptul că exemplele în discuție (pe unele le-am și vizitat) prezentau o îndrăzneală arhitecturală pusă în operă cu mijloace constructive cărora mi-e greu să le găsesc echivalentul la noi, atunci problema noastră s-ar putea să fie și mai complicată—fără nicio su-părare națională.

Revin la ansamblul arhitecturii noastre între 1945 și 1989.

Perioada, numită polemic de Eugen Pănescu, într-o prezentare la Timișoara, „Decadele damnate: de la standard internațional la experiment deviant”,¹³ cuprinde aproape cincizeci de ani în care s-a construit uriaș, aproape exclusiv prin investiții de stat și, probabil, în cel mai alert ritm de construcție din istoria României. Pentru a da o imagine generală, conform datelor oficiale, volumul investițiilor în sectorul construcțiilor (incluzând construcțiile de clădiri și de geniu civil, precum și lucrările de reparații) a crescut între 1949 și 1989 de peste 47 de ori, de la 5004 milioane lei la 236.411 milioane, repartizate spre diferite domenii funcționale și tipuri de clădiri.¹⁴

Prima direcție de privire pe care o propun se îndreaptă spre **tipurile de clădiri (programele funcționale)** pe care le-a acoperit această investiție în continuă creștere, în relație cu frecvența lor în diversele momente ale perioadei.¹⁵ Privit foarte de sus, le putem urmări sumar prin date oficiale privind dinamica investițiilor în construcții, dar cred că este o hartă semnificativă și care ar trebui desenată în temporalitatea ei.

Astfel, construcțiile industriale au reprezentat domeniul care a consumat constant aproape 45% din volumul total al investițiilor, indiferent de proporțiile lor diferite pe „ramuri”. Indiferent de varietatea lor funcțională, au jucat un rol important atât propagandistic, cât și în schimbările teritoriale, de repartitie demografică și de moduri de viață. Locuințele — desigur, programul cel mai vizibil relevant pentru nivelul de trai al populației—au reprezentat investiția cea mai mare după industrie, majoritatea covârșitoare în blocuri tot mai înalte. Construcția lor a fost maximă între 1951 și 1980, în special în decadele 1961-1970 (1.553.292 de apartamente) și 1971-1980 (1.592.540 de apartamente), după care au scăzut spectaculos la aproape 10%, ajungând la doar 60.400 în 1989; și nu pentru că necesitatea scăzuse radical.

Față de aceste două categorii mari de programe, celelalte tipuri de clădiri, care ar putea presupune o mai mare varietate tipologică, au reprezentat proporții minore din investiție, dar au cunoscut dinamici care pot fi relevante. Construcțiile pentru „ocrotirea sănătății, asistență socială și cultură fizică”, dispensare, policlinici spitale, sanatorii, dotări sportive, au ocupat o proporție mai mare din investiții în 1950 (2,4%), pentru a scădea treptat, chiar dramatic, în ultimii ani (0,5% , 0,42% și 0,29% în 1980, 1985 și 1989, respectiv). Construcțiile pentru învățământ au cunoscut o dinamică a investiției și mai interesantă: o proporție în ușoară creștere între 1950 și 1970 (1,4% în 1950, 1,42% în 1960 și 1,48% în 1970), pentru a se ridica la 10,44% în 1980 (pe care nu o pot explica pentru moment) și a scădea dramatic la în 1985 și în 1989 (0,24% și 0,23%). Tipologic, se înscriu în marea majoritate în proiectarea tipizată de școli de diverse grade, cu excepția câtorva construcții mai importante de facultăți, pentru care Politehnica București reprezintă un moment culminant.¹⁶ La fel, și investiția în construcții pentru cultură—unde programul de case de cultură a cunoscut o oarecare importanță, dar care a cuprins și teatre, cinematografe, biblioteci etc., fiecare

¹⁷ În mod neașteptat față de miza litoralului, nu l-am găsit ca domeniu separat de investiții în datele statistice consultate.

¹⁸ Tudorel Andrei (coord.), *România un secol de istorie: date statistice*, op. cit., p. 256.

¹⁹ A se vedea cartea Irinei Tulbure citată în nota 6.

cu rol urban important—a scăzut constant ca proporție din 1950 (1,67%) spre 1980, 1985 și 1989 (respectiv 0,25%, 0,13% și 0,9%). Iar dinamica investițională pentru construcțiile „dedicate științei și cercetării” este relativ asemănătoare. Tipologia echipamentelor turistice, mai variată decât cea a construcțiilor pentru învățământ, este și ea tipizată în bună măsură; cunoaște perioade în care s-a construit foarte mult, în diferite stațiuni montane și, mai ales, pe litoralul Mării Negre.¹⁷

Față de toate acestea, investiția în construcții administrative—în general primării/prefecturi, cu rol important în oraș—are o dinamică stranie: în scădere drastică începând din anii 1970 (ca. 0,6%), pentru a crește spectaculos în 1989 (4,1 %), probabil înglobând o parte din „Casa Poporului” și Centrul Civic al Bucureștiului. Acest ultim program, „aberația deceniului 9”, care se încadrează în tipologia clădirilor administrativ-guvernamentale, a fost finanțat, fără îndoială, și prin alte linii de investiție.

Această „contabilizare” rudimentară (și foarte incompletă) are numai rolul de arăta în termeni cantitativi anvergura pe care au luat-o diverse tipuri mari de programe funcționale și vârfurile lor pe parcursul perioadei. Aparent, investiția s-a orientat cu anume constanță spre tipurile de clădiri care s-au construit concomitent peste tot în lume (dar nu cu aceleași ponderi și ritmuri de creștere); dar, spre deosebire de țările mai dezvoltate, în intervalul 1985–1989, investiția a înregistrat descreșteri mai ales în domeniul sănătății, al construcției de locuințe, al unor grupe de industrii și al telecomunicațiilor astfel „indicând epuizarea efortului investițional”.¹⁸ *Grosso modo*, cu excepția excesului din investiția industrială și a „centrului civic”, sigur că marea majoritatea a acestor investiții și programe au fost necesare; dar utilitatea lor reală și în timp presupune o altă discuție. În aceeași măsură, merită de făcut și un studiu comparativ despre ce fel de arhitectură putea obiectiv acoperi investiția pe tipuri de clădiri. Și nu mă refer numai la bani/m² pentru diversele programe funcționale, în general, ci și la partiurile arhitecturale pe care un cost mic nu le putea permite.

Față de „zonele albe” pe care le avem din această perspectivă, geometria **formal stilistică** ne este mult mai la îndemână. Arhitectura perioadei se înscrie, aparent fără rest, într-o schemă destul de simplă, pentru că proiectarea (creația și inventivitatea arhitecturală) a fost încorsetată constant de dicteul politic și de constrângerile economice, iar arhitecții nu au putut cu adevărat experimenta decât în mică măsură, în limite strânte și fără continuitate, așa cum nu au putut nici participa asumat, pe față și declarat, la dezbaterile care au frământat în paralel lumea arhitecturală. Periodizarea este destul de cunoscută; o expun pe scurt pentru coerența demersului. Delimitările temporale țin în cea mai mare măsură de decizii politice—lucru firesc într-o societate autoritară —, dar aparenta lor precizie este relativizată de timpul scurs între decizia impusă și aplicarea efectivă în institutele de proiectare, precum și de distanța inerentă dintre proiectare și construcție.

Perioada cea mai variată stilistic și liberă arhitectural a fost și cea mai scurtă; Grigore Ionescu o numește „perioada reconstrucției”. Sunt anii care au urmat războiului printr-o scurtă prelungire a arhitecturii și libertății de expresie interbelice și în care au fost active atât linia mai mult sau mai puțin clasicizantă (în câteva construcții mai monumentale terminate), cât mai ales linia modernistă, manifestată într-un spirit mai îndrăzneț prin programe variate, „construcții unicate”(expoziții, săli de sport, aeroport, fabrici etc.) și cartiere de locuințe, în acord cu speranțele noii generații de moderniști (cei care au terminat facultatea în perioada din jurul războiului și s-au găsit și în grațiile politicului). Deși volumul de construcții nu e mare în raport cu perioadele ce vor urma, nevoia de a transmite un mesaj optimist, de sfârșit de război, precum și ambiguitatea politică, alături de continuitatea arhitecților și cutumelor de proiectare au făcut ca realizările ale acestei scurte perioade, în mod special cele moderniste, să fie remarcabile.

Arhitectura perioadei care o urmează până la sfârșitul anilor 1950 (arbitrar, o putem limita între 1952 și 1958), aparține realismului socialist, impus de Moscova, și este caracteristică tuturor țărilor satelit. Volumul crescut al construcțiilor, de acum proiectate exclusiv în institutele de proiectare, îmbracă haina prescrisă de normele staliniste, dar este în general bine proiectată și construită și mărturisind despre un anume experimentalism paradoxal, care o face și foarte interesantă pentru tema noastră.¹⁹

²⁰ Este vorba de discursul din 7 decembrie 1954 la *Conferința uniunilor de constructori, arhitecți și muncitori în industria materialelor de construcții, a construcțiilor de mașini, în organizațiile de proiectare și cercetare. A se vedea și Augustin Ioan, Nikita Khrushchev's Speech of 1954: the Lost Manifesto of Modern Architecture*, în Augustin Ioan & Marius-Marcu Lapadat, *Man-made Environment in Post-Stalinist Europe*, Open Society Institute, 1999.

²¹ Nu e mai puțin adevărat că această liberalizare a permis și emigrarea multor arhitecți români în plin moment creator, dintre care mulți au făcut frumoase cariere în lume, ceea ce relativizează în oarecare măsură libertatea de creație de care dispunea cu adevărat proiectarea.

²² Despre această periodizare, în Ana Matia Zahariade, *Arhitectura în proiectul comunist. România 1944-1989*, Simetria, 2011.

²³ Norma metodologică de clasare și inventariere a monumentelor istorice din 18.04.2008

Am numit schematic „modernism dirijat” perioada în care proiectarea urmează „libertățile” lansate de Hrușciiov la Moscova.²⁰ Este perioada cea mai lungă și în care s-a construit cel mai mult în toate domeniile programatice și în care proiectarea s-a redeschis spre modernism, atât ca limbaj arhitectural, cât și urbanistic (deși în formule rigide, inițial venite tot dinspre Moscova și apoi în limitele permise de sistemului românesc). Cuprinde perioada de relativă liberalizare a societății comuniste românești, în care arhitectura cunoaște un anumit avânt, iar arhitecții se manifestă mai liber.²¹ Din toată varietatea de programe abordate, realizările au fost predominant bazate pe proiecte tip, în special în construcția de locuințe, de școli, de sănătate, de hoteluri și în construcția industrială etc. Dar au existat în mai toate aceste domenii „construcții/intervenții unicate” care trebuie luate în considerare în mod special, precum și ansambluri.

Această perioadă de dezvoltare se oprește difuz prin legile din anii 1970 ale lui Ceaușescu, care re-închid gândirea arhitecturală, introducând restricții din ce în ce mai stufoase și mai îndepărtate de tendințele profesionale din lumea liberă. Practic, sfârșitul anilor 1970 și anii 1980 cuprind trista re-stalinizare a arhitecturii, pe care am numit-o generic (și cu amărăciunea de care nu pot scăpa) „aberația deceniului 9” și asupra căreia nu mai insist.²²

Punând împreună aceste două priviri sumare, ne întrebăm dacă, ce și de ce merită protejat?

Altfel spus, ce din această moștenire foarte mare ca volum reprezintă clădiri, ansambluri sau situri cu adevărat „semnificative pentru istoria, cultura și civilizația națională și universală”, atribute de natură să îndreptățescă clasarea și protecția? Răspunsul este cu atât mai complicat cu cât marea parte a acestei moșteniri sunt locuințe de masă (în proporție de peste 90% în proprietate privată), în timp ce unele dintre celelalte tipuri de clădiri și-au pierdut total valoarea de utilizare, uneori prin dispariția funcțiunii căreia îi erau dedicate (cum ar fi multe case de cultură, care reprezentaseră totuși investiții importante), altele prin administrare defectuoasă (cum ar fi cinematografele, spre exemplu).

Încerc să trec cele două „imagini” obținute până acum prin criteriile care pot duce la patrimonializare și protecție.²³

1. Criteriul vechimii

Evident că nu vechimea este semnificativă pentru arhitectura perioadei. Chiar dimpotrivă, dacă clasarea și conservarea arhitecturii moderne interbelice a fost întârziată din motivul noutății ei, este cu atât mai evident că acest criteriu joacă împotriva unei eventuale clasări. Subiectul a fost și este pus în discuție în multe întâlniri internaționale.

2. Criteriul referitor la valoarea arhitecturală, artistică și urbanistică;

Conform legii, acest criteriu, desigur cel mai complex, pune în discuție în detaliu argumente legate de: *a) coerența planimetrică și structurală, precum și concepția tehnică; b) reprezentativitatea pentru o epocă istorică, un autor sau stil; c) semnificația pentru o anumită arie istorico-geografică; d) plastica arhitecturală a fațadelor și a interioarelor; e) componente artistice valoroase.* Încerc să le pun în discuție pe tipurile de clădiri evidențiate.

Construcția de locuințe formează fără discuție marea majoritate a arhitecturii perioadei și cea mai prezentă în viața noastră. Dintre acestea, volumul covârșitor este compus din blocuri cu preponderență înalte, construite după proiecte tip, repetabile, cu foarte mică varietate tipologică (atât ca distribuție interioară a imobilului, cât și ca tipuri de apartamente) și plastică. După părerea mea, nicio evaluare arhitecturală nu le-ar putea îndreptăți la vreo clasare, indiferent de diferențele de nuanțe calitative (de exemplu, calitatea mai bună a blocurilor construite după 1965 „în proprietate personală”) și de eforturile eroice ale unor arhitecți de a le îmbunătăți (să zicem, blocurile experimentale de la Miercurea Ciuc sau unele „plombe” urbane, spre exemplu). După știința mea, nu găsim în această zonă nimic de factură arhitecturală inovatoare sau evidențabilă, care să justifice criteriul. Chiar și dacă ne-am raporta strict la importanța/noutatea în contextul local ori la valoarea experimentală, nu găsim nimic de statură evidenția-

²⁴ O vreme, în dezbaterile din Congreșelele UIA, s-a discutat despre superioritatea în acest sens a proprietății de stat asupra terenului față de cea privată (mai îndreptată spre profit); până la urmă, s-a văzut că a dus, în general la rezultate echivalente; mai ales după „îndesirile” lui Ceaușescu. Tocmai de aceea, cred că zonele care mărturisesc cu succes despre generozitatea spațială modernistă merită protejate.

²⁵ În general, m-am abținut să dau exemple, dar cazul hotelului Dorobanți din București (arh. Virgil Nițulescu), vulgarizat inept de brandul Howard Johnson este unul dintre cele mai triste din București.

²⁶ Atribuirea proiectării multora dintre aceste construcții ar putea compune narațiuni semnificative pentru istoria modului de exercitare a profesiei în perioada comunistă, dar este încă insuficient cercetată și documentată, iar posibilitatea de a reface autoratul.

²⁷ Dau câteva exemple: în București, sunt deja clasate șase clădiri din această perioadă, dar nu am găsit niciun ansamblu; în urma seriei de cercetări „5+5 clădiri pentru patrimoniul național 1950–1977”, au fost documentate pentru clasare aeroportul Băneasa și Circul de Stat (clasat deja în urma proiectului); restaurantul Perla din Eforie (dar care ar trebui, de fapt, integrat unei politici de preservare a calității arhitecturale a litoralului), ansamblul fostei Academii Ștefan Gheorghiu; EREN, Pavilionul H, prefectura din Baia Mare, Teatrele Naționale din Craiova și Târgu Mureș.

bilă—nici ca rafinament modernist (cum ar fi, spre exemplu, Corringham Building, Bayswater, din Londra, proiectat de arh. Kenneth Frampton 1960–1962 și clasat Grade II din 1998), nici ca notate tipologică (cum ar căutărilor *low-rise, high-density* ale anilor 1970, clasate în multe țări).

În la fel de covârșitoare majoritate, aceste blocuri se găsesc în „marile ansambluri” conforme concepției urbanistice a perioadei pe care am numit-o „modernismul dirijat”— *grosso modo* suprafețe uriașe, greu diferențiabile, în multe cazuri deteriorate de „îndesirile” și lipsa de întreținere ale ultimei perioade. Dar aici s-ar putea face, cred, o discuție ceva mai amplă despre calitatea urbanistică a unor zone. Mai ales în prima perioadă a construcției după principiile orașului funcționalist și până la directivele anilor 1970 privind folosirea economică a solului, lipsa constrângerilor legate de proprietatea privată asupra terenurilor a permis, în unele cazuri, apariția unor zone cu compoziții generoase și interesante spațial, cu volumetrie variată, cu perspective ample și joc peisajer căutat, mai rar regăsite în experiența locuinței sociale din Vestul european, unde eficiența terenului exercita o presiune puternică.²⁴ Nu mi se pare imposibil ca anumite configurații urbane ale perioadei să primească un statut protejat care să le poată menține calitățile și să mărturisească despre calitatea urbanistică atașată unei anumite concepții. În aceeași situație s-ar putea găsi și unele dintre cvartalurile perioadei staliniste, a căror valoare plastică și spațială ar putea fi recondiționată și redată locuirii (așa cum se întâmplă și cu *hof*-urile vieneze, spre exemplu).

În aceeași ordine a construcției de serie intră și majoritatea **construcțiilor școlare**, unde nu știu niciun exemplu care le-ar fi putut apropia de căutărilor internaționale din domeniu și a căror obositoare și repetabilă sărăcie formală este din ce în ce mai evidentă și mai tristă în raport cu misiunea la care sunt chemate să răspundă.

Deși varietatea lor tipologică este net mai mare, tot în aceeași situație se găsesc și multe **echipamente turistice, hoteluri și sanatorii**, în ciuda faptului că spre sfârșitul anilor 1960 și în anii 1970, perioada de oarecare liberalizare, acceptarea unor standarde de confort mai ridicate a dus la realizări premiate și prezentate elogios în revista *Arhitectura*. Majoritatea și-au dovedit în timp obsolescența, altele au fost modificate irecuperabil.²⁵ Însă, asemenea cazului locuințelor, și aici se poate pune problema unei valori urbanistice și ambientale care ar merita să fie analizată și, poate, preservată. Este cazul arhitecturii litoralului, spre exemplu, care ar trebui să facă obiectul unei strategii în sine, fiind emblematic atât pentru concepția urbanistică, cât și pentru un modernism de bună calitate (cel puțin în prima sa perioadă de dezvoltare), dar și în serios pericol de distrugere prin intervențiile noilor administratori.

Construcția industrială a perioadei este și mai puțin probabil clasificabilă, deși a făcut obiectul unor investiții uriașe și a reprezentat o vreme un oarecare „debușeu” al creativității arhitecturale, un fel de laborator latent al modernismului postbelic. Deocamdată, foarte multe dintre structurile industriale ale perioadei sunt abandonate și ar trebui doar să facă obiectul unui program național de curățare a peisajului.

Așa cum era de așteptat, valoarea monumentalizabilă trebuie mai degrabă căutată în cele câteva „**construcții unicate**” spre care s-au îndreptat atât interesul politic și investiția de-a lungul perioadei, cât și atenția arhitecților, și pentru proiectarea cărora a existat, fără îndoială, o anumită concurență de culise printre arhitecții vremii.²⁶ Cele câteva primării și prefecturi construite ca afirmare a noii reglementări administrative a teritoriului din anii 1967, cele trei teatre naționale, numeroasele case de cultură și „case ale tineretului”, circul de stat, cele câteva dotări universitare etc. ar putea face obiectul unei evaluări atente în urma cărora să li se poată conferi statutul de monument istoric și garanțe protecția. De altfel, unele dintre acestea au și fost documentate ca atare și au căpătat acest statut.²⁷ Aș mai adăuga aici că „aberația deceniului 9”, Centrul civic al Bucureștiului și „Casa Poporului”, nu ar putea trece de acest criteriu nici măcar la capitolul măiestrie artistică (destul de discutabilă, ceea ce vede cu ochiul liber mai ales în exterior; altminteri foarte lăudată în publicitatea turistică).

De altfel, nu cu multe excepții, în cazul aproape oricăruia dintre „bunurile imobile” care ar putea candida pentru clasare, aceasta este serios pusă sub semnul dubiului de o serie de aspecte problematice, cum ar fi: calitatea slabă a materialelor și execuția inițială de proastă calitate (pe care

Acest gest singular a fost prezentat public în cadrul proiectului european transnațional *ATRIUM* (coord. pentru România: arh. Alexandru Beldiman), la masa rotundă din 28 martie 2013, București.

întreținerea curentă nu a făcut decât să le accentueze), pierderea funcțiunii/destinației inițiale care le-a transformat în ruine urbane sau în carcace pentru utilizări improprii și, în unele cazuri, regimul de proprietate.

3. Criteriul referitor la frecvență (raritate și unicitate)

În condițiile în care cea mai mare parte a acestor clădirilor este serializată și tipizată, prea puține clădiri rămân în sита acestui criteriu; despre „capetele de serie” (menționate ca subcriterii în lege) nu poate fi vorba, atâta vreme cât au deschis numai calea unor construcții finalmente nerelevante din punctul de vedere al unei eventuale clasării. Probabil ar putea rezista triajului prin acest criteriu doar câteva construcții unicate și nu multe: unele primării/prefecturi, case de cultură sau teatre care joacă un rol de excepție în contextul lor local/național.

Cu atât mai puțin s-ar putea selecta prin grila acestui criteriu clădiri sau amenajări urbane care să fi prezentat o relevanță aparte pentru cultura europeană. Deși se vorbește adesea despre sincronizarea arhitecturii „modernismului dirijat” cu preocupările profesionale ale lumii, îndrăznesc să spun că aceasta nu a fost aliniată gândirii europene altfel decât prin ecou întârziat și niciodată exemplar. Până la urmă, discreditata perioadă a realismului-socialist prezintă o interesantă singularitate la nivel european și cred că originalitatea ei ar trebui bine cântărită și subliniată în consecință.

Paradoxal și ironic, cea care se clasează cu brio la acest criteriu este „aberația deceniului 9”, „Casa Poporului” și Centrul Civic, pentru care au fost demolate monumente istorice și s-a distrus o bună parte a țesutului și ambianței urbane tradiționale. Oricât ar fi de trist, „exotismul” acestei operații și amploarea ei colosală sunt realmente excepționale la scară și temporalitate europeană, ceea ce face din acest caz o dilemă aparte, profesională și morală în aceeași măsură.

4. Criteriul referitor la valoarea memorial-simbolică

Însăși aplicabilitatea acestui criteriu este de nuanțat în cazul arhitecturii 1945–1989. Ce anume vrem să subliniem prin acest criteriu și cum? În afară de câteva monumente de for public (pe care nu le includem în discuția de față) și de lagăre și închisori (dacă s-au construit), ce valoare memorial-simbolică ascunde această arhitectură în cea mai mare tipizată și de masă? Și dacă da, poate ea duce la clasare și protecție?

S-ar părea că subcriteriul cel mai ușor aplicabil aici ar fi aici valoarea/recunoașterea arhitectului (specificată în *Metodologie*). Pentru că nu avem nicio construcție, oricât de neimportantă, care să poarte o semnătură excepțională (un arhitect de talie internațională care să fi construit în România perioadei), evaluarea din perspectiva acestui subcriteriu se poate doar adăuga valorii totale a unui imobil (conform articolului 12, 1 și 2 din *Norma metodologică*). Dar nici această evaluare nu este la fel de simplă cum pare la prima vedere, atâta vreme cât autoratul real nu era menționat în documentele perioadei și trebuie să ne bazăm și pe istoria orală. În plus, cum judecăm recunoașterea? Nu putem vorbi de o recunoaștere internațională, pentru că nu au obținut-o decât foarte puțini arhitecți și numai după ce au emigrat, prea tineri pentru a fi construit în România. Nici în privința recunoașterii locale nu e simplu: toți ne cunoșteam între noi și ne plângeam pe umăr; majoritatea am lucrat la proiecte de serie fără să ieșim din comun. Cele câteva „nume mari” care au avut șansa să proiecteze clădiri care să iasă în evidență se pot număra pe degete (Octav Doicescu, Ascanio Damian, Mircea Alifanti, Horia Maicu, Alexandru Iotzu, Hans Fackelmann, Nicolae Porumbescu, Vasile Mitrea etc.), iar clădirile care le-au adus recunoașterea sunt oricum selectabile prin sита criteriului 2.

Din punctul meu de vedere, ceea ce ar putea conta semnificativ la criteriul valorii memorial-simbolice pentru această perioadă ar fi gesturile profesionale memorabile, cele care au apărat onoarea profesiunii în contextul în care arhitectul era din ce în ce mai aservit regimului. Personal, cunosc doar un singur astfel de gest și anume Centrul de hematologie din Timișoara, unde, literalmente sub amenințarea pușcării, arhitectul Șerban Sturdza și șeful de șantier au construit nu proiectul avizat, ci un alt proiect, desenat în paralel, planșă cu planșă de execuție.²⁸ Lăsând la o parte calitățile arhitecturale finale (criteriul 2), astfel de gesturi incredibile pot face obiectul memoriei sociale și profesionale. Altfel, ne găsim în zona „plăcilor memoriale”, fără îndoială necesare, puse pentru a aminti de ma-

²⁹ Clasarea este procedura prin care se conferă regim de monument istoric unui bun imobil și se finalizează prin înscrierea acestuia în Lista Monumentelor Istorice din România. Prin operațiunea de clasare se înțelege procedura de nominalizare a acelor bunuri culturale mobile care întrunesc condițiile (criteriile) în baza cărora pot să facă parte din patrimoniul cultural național mobil.

³⁰ *Patrimonializarea—procese, tendințe, curente și aspecte, Un dialog între antropologii Alin Rus și Bogdan Neagota*, în Sinteza <https://www.revistasinteza.ro/> aproape-totul-despre-patrimonializare

rile personalității ale culturii noastre care au locuit în blocurile perioadei sau pentru a marca locurile unde s-au petrecut evenimente cu semnificație aparte pentru acele timpuri (probabil proteste despre care poate nici n-am știut la vremea respectivă...).

Dar poate că nici acest criteriu nu este foarte semnificativ pentru arhitectura acestei perioade sau trebuie să aibă o detaliere distinctă și specifică pentru această moștenire.

În urma acestor schematizări, inevitabil brutale și încă relative, ar putea părea că sunt prea severă cu această arhitectură și că îi refuz dreptul la clasare și protecția cuvenită. Îmi cer iertare față de arhitecții care au activat în această perioadă dacă am lăsat această impresie, pentru că știu prin ce momente dramatice a trecut profesiunea începând din 1945 și cum s-a accentuat opresiunea politică în ultimele două decenii ale perioadei. În favoarea mea am doar argumentul simplu că faptul de a acorda convenita prețuire unei arhitecturi și, implicit, unor arhitecți nu este sinonim cu evaluarea care ar putea duce la încadrarea anumitor realizări arhitecturale (bunuri imobile) în categoriile juridice ale patrimoniului cultural național (respectiv grupa A sau B de monumente istorice). Utilitatea construcțiilor perioadei, calitatea lor plastică, generală și/sau particulară, legată de eforturile arhitecților (uneori uriașe și aproape totdeauna nerăsplătite) de a proiecta cât mai bine sub constrângeri de toate felurile (de la ideologice la economice), încercările lor (adesea eroice) de a se alinia tendințelor arhitecturale mondiale (pentru care stau dovadă cercetări și proiecte neaplicate), lupta onestă și rar încununată de succes cu „jocurile de culise” și cu incultura decidenților, în fine, toate aceste realități, esențiale pentru istoria arhitecturii și care trebuie păstrate și transmise pentru posteritate, nu intră în criteriile oficializate prin lege pentru clasarea unui bun imobil ca monument istoric. Iar prin operațiunea de clasare se înțelege procedura de nominalizare a acelor bunuri culturale mobile care întrunesc condițiile (criteriile) în baza cărora pot să facă parte din patrimoniul cultural național mobil.²⁹ De aceea este atât de necesar ca cercetarea și istoriografia perioadei să meargă în paralel cu clasarea.

A transforma un bun imobil (obiect, ansamblu sau sit) într-un monument istoric depășește, în fapt, circumstanțele istorice ale momentului; înseamnă scoaterea lui din sistemul cultural specific care l-a creat și integrarea lui „într-un alt sistem cultural, prin ajustare morfologică și resemnificare. (...) Patrimonializarea este, de fapt, un proces de resemantizare. Și prin această resemantizare se creează un fel de rezervație pentru anumite manifestări culturale” ne spun antropologii.³⁰ Finalmente, pentru arhitectură, înseamnă a-i conferi aceluși „bun imobil” dreptul de a vorbi viitorului printr-o prezență protejată, dar capabilă să îmbogățească cotidianul care va veni, provocând admirație, activând memoria și permițându-i să fie utilizată firesc.

Personal, nu cred că arhitectura acestei perioade va aduce prea multe dosare de clasare de clădiri în afara celor existente. Sper însă să aducă câteva ansambluri (nu „mari ansambluri”, ci ansambluri în sensul legii monumentelor). În rest, fiind în mare măsură o arhitectură de masă, se va supune transformării în timp; o parte va dispărea, vor apărea alte clădiri... Dar, indiferent de patrimonializarea unor „bunuri imobile”, această arhitectură ne înconjoară; trăim în ea zilnic și vom mai trăi. Problema ei majoră (și a noastră) este că are nevoie, la nivel general, de o bună administrare, conștientă și profesională. Cred că ar trebui înțeleasă cu bune și rele pentru a face obiectul unor politici urbane realiste și al unei administrări inteligente. Numai așa starea ei—și a noastră—s-ar îmbunătăți; nu venind dinspre strategia patrimonializării. Dacă am avea o astfel de administrare urbană și imobiliară, probabil că și problema clasării ar fi mult mai simplă.

Revin la articolul despre Seattle cu care am început. Stereotipul „Eastern bloc city”, ale cărui rădăcini ideologice datează desigur din perioada Războiului Rece, este legat inextricabil de „paradigma totalitară” care este asimilată socialismului de stat și controlului absolut „top-down”. Ca în multe alte situații, el trece granițele, se extinde automat asupra întregii arhitecturi care s-a produs în condițiile politice ale perioadei 1945–1989 în țările satelit ale Uniunii Sovietice și se răsfrânge confuz și pernicios în opinia publică de aici, ducând la deprecierea nenuanțată a tot ce s-a construit în acest timp.

31 Carmen Popescu, Ana Maria Zahariade (organizatori), „Masa Rotundă” în cadrul proiectului de cercetare a arhitecturii fostului bloc comunist Istoriei reprimite, 2 Iunie, 2006, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București.

Din păcate, pe măsură ce aflăm mai multe despre arhitectura perioadei 1945-1989 în țările cu care am împărtășit același destin geo-politic, îmi dau seama că libertatea de creație a fost mai îngrădită în România decât în alte părți. Dar, așa cum spunea Lucian Boia la o masă rotundă din universitatea noastră, nu a existat încă niciun regim politic cărui să nu-i fi scăpat de sub control un cât de mic spațiu al libertății de creație.³¹ Aceasta face cu atât mai acută salvarea acelor realizări care au reușit să străbată pâsla deasă care înăbușea din ce în ce în ce mai tare „vocea profesională”. Ele trebuie identificate și evaluate atent, ca „bunuri imobile” cu o valoare culturală aparte și care merită să fie transmise viitorului.

De aceea cred că ar trebui declanșat un program național de cercetare al acestei arhitecturi (clădiri, ansambluri și situri), care să identifice valoarea arhitectural-urbanistică a diverselor locuri, să le carteze și caracterizeze atent. Poate că, în mod special pentru ansambluri, ar trebui folosită și cercetarea sociologică, pentru că valoarea unor locuri vine și din modul în care sunt folosite/locuite, și ar merita de discutat dacă acest aspect nu ar trebui să intre în criteriul valorii arhitectural-urbanistice... În urma unui astfel de program de cercetare, unele „bunuri imobile” se vor dovedi clasabile; altele ar trebui integrate în politici urbane inteligente; altele vor fi înlocuite...

Iar în final, sper că *Docomomo România*, care tocmai s-a legalizat ca parte a *Docomomo internațional*, va deveni activă într-o asemenea operație și va reuși să facă vizibilă arhitectura acestei perioade, indiferent câte clădiri vor fi până la urmă clasate sau nu.

fig. 1 Gara Constanța

fig. 2 Eforie Nord

fig. 3 Mangalia, Restaurantul „Dunărea”

fig. 4 Mamaia, Hotel „Parc”

fig. 5 Mamaia

fotografii din arhiva UAUIM - Departamentul „Istoria & Teoria Arhitecturii și Conservarea Patrimoniului”